



БАДАЄВ
Руслан Генадієвич,
аспірант ДВНЗ “Переяслав-
Хмельницький державний
педагогічний університет імені
Григорія Сковороди”
(м. Переяслав-Хмельницький)

**ПРОФЕСОР О.Г. НАБОКИХ (1874–1920 рр.) –
ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ-ГРУНТОЗНАВЕЦЬ, АГРОНОМ,
БОТАНІК, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ**

Проаналізовано основні віхи життя й діяльності професора О. Г. Набоких і показано його внесок у розвиток ґрунтознавства в Україні.

Проанализированы основные вехи жизни и деятельности профессора А. Г. Набоких и показано его вклад в развитие почвоведения в Украине.

The basic landmarks of life and activity of professor are analyzed A. Nabokikh and his contribution is related to development of soil science in Ukraine.

Стаття присвячена розкриттю маловідомих сторінок життя й діяльності непересічної особистості, ґрунтознавця, агронома й ботаніка, професора Олександра Гнатовича Набоких.

О. Г. Набоких – вихованець Ново-Олександрівського (нині Харківського) сільськогосподарського інституту, професор Новоросійського (Одеського) університету й один із фундаторів Одеського сільськогосподарського інституту, блискучий ґрунтознавець, агроном і фахівець у галузі фізіології рослин, видатний організатор широкомасштабних ґрунтових досліджень в Україні. Своєю плідною діяльністю він значною мірою сприяв розвитку генетичного ґрунтознавства, його ім'я займає одне з почесних місць в історії науки про ґрунти. Велика заслуга О. Г. Набоких у справі пропаганди всебічного вивчення ґрунтів і четвертинних відкладень України, розробки методик вивчення морфології ґрунтів, глибокоґрунтових досліджень, лабораторного аналізу, картографування й багатьох теоретичних питань ґрунтознавства [1, 2, 3, 4].

Завданнями статті було: проаналізувати основні віхи життя й діяльності О. Г. Набоких і показати його внесок у розвиток ґрунтознавства в Україні.

«... О. Г. Набоких був людиною широкого розмаху, великої ініціативи й надзвичайної прозорливості. В особистих відносинах О. Г. Набоких був поблажливий і дуже добрий і завжди дотепний і чарівний ...» [4]

«... О. Г. Набоких був одним з талановитіших і різносторонніх учених нашого часу. Не тільки ґрунтознавець, а й фізіолог – він кинув безліч цікавих і оригінальних ідей у ґрунтознавстві. Йому належать методи глибоко-ґрунтових досліджень на Україні, тепер широко застосовувані з метою палеогеографічних досліджень» [5].

«Новий і блискучий період українського ґрунтознавства почався з 1910-1912 р., коли цілим рядом губернських земств були початі широко організовані територіальні ґрунтові дослідження. Цей період цілком законно назвати «набоківським», тому що не тільки на чолі більшої частини експедицій (Херсонська, Подільська, Харківська) стояв покійний професор О. Г. Набоких, але його вплив як блискучого ґрунтознавця-дослідника відчувався й у роботах інших експедицій ...» [6].

За словами І. А. Крупенікова, за О. Г. Набоких закріпилася репутація «бунтаря в ґрунтознавстві» [7].

«О. Г. Набоких виконав цікавий науково-психологічний аналіз еволюції поглядів Докучаєва відносно понять «ґрунт», «тип ґрунту», на роль клімату в ґрунтоутворенні, відносно зональності, по класифікації ґрунтів... Він звернув увагу на принципову єдність гумусового профілю чорноземів і каштанових ґрунтів» [3].

Накопичений величезний матеріал і схильність О. Г. Набоких до прикладного для агрономії використання ґрунтових досліджень дозволили йому зробити ряд теоретичних узагальнень і сформулювати свою принципову наукову позицію в галузі ґрунтознавства. На цій основі він виступив із критичними зауваженнями на адресу концепції В. В. Докучаєва і його учнів, особливо М. М. Сибірцева, відносно наукового визначення ґрунту як

природничо-історичного явища, місця ґрунтознавства в системі наук, питання про ступінь взаємозв'язку науки про ґрунти й геологію.

В. І. Вернадський відзначав, що погляд В. В. Докучаєва на ґрунт не був у той час єдино можливим, і як приклад альтернативного підходу згадав про погляди Набоких, помітивши при цьому, що багато в чому той був правий [7].

З 1906 по 1911 рік на свої кошти й за підтримкою Товариства натуралістів, а також губернських (Київського, Подільського й повітового Олександрійського) земств О. Г. Набоких провів перші широкомасштабні рекогносцирувальні дослідження. Були обстежені ґрунти в усіх повітах Херсонської, Бессарабської й Подільської губерній, у Черкаському, Чигиринському, Уманському, Бердичівському, Тарашанському, Свирському, Радомисельському повітах Київської губернії, Житомирському, Старокостянтинівському, Заславському, Ровенському й Кременецькому повітах Волинської губернії, деяких повітах Таврійської губернії, у Донській, Кубанській і Батумській областях, а також у Тифліській і Катеринославській губерніях. Під час цих експедицій було відібрано 200 монолітів, які являли собою профілі ґрунтів і підґрунть на глибину 4 м, виконано близько 1500 визначень змісту гумусу, близько 2000 - карбонатів, а зразки 25 типових ґрунтів були піддані повному аналізу по всіх горизонтах.

Однак незмірно більша робота виконана з 1913 по 1916 рік. Так, за замовленням губернських земств були проведені детальні ґрунтові дослідження й картографування ґрунтів територій колишньої Харківської, Подільської й Херсонської губерній. Складання великомасштабних 10-верстових ґрунтових карт (1:417 000) дозволило підготувати серію випусків «Матеріали по дослідженню ґрунтів і ґрунтів (Харківської, Херсонської й Подільської губерній)». Тільки по Херсонській губернії було 13 таких випусків загальним обсягом 1450 сторінок, в яких наведені результати ґрунтових досліджень із 26 тисячами визначень змісту гумусу, опис рослинності, методики ґрунтових досліджень та ін. [2, 3].

О. Г. Набоких уперше досліджував слабопідзолисті ґрунти Правобережної України й розробив класифікацію опідзолених ґрунтів лісостепу, уперше детально вивчив опідзолені, реградовані й деградовані (що еволюціонували в сірі лісові) чорноземи й розробив їхню класифікацію. Ним уперше створена класифікація чорноземів України, що враховує водний режим і динаміку карбонатів. У роботах О. Г. Набоких зустрічаються перші докладні відомості про ґрунти сухих степів, а також гідро- і голоморфні ґрунти долин степових рік. Ним докладно досліджене питання про хімічні властивості й походження типів плавневих ґрунтів заплави Дунаю з мікроландшафтним районуванням плавнів. Застосовуючи метод глибоких виїмок монолітних зразків, він детально вивчає поховані ґрунти; розробляє вчення про леси, уперше класифікує різні типи лесу України. О. Г. Набоких вніс найцінніший вклад в область ґрунтової картографії й методика ґрунтових досліджень, запропонувавши метод так званої «трифазної ґрунтової зйомки», і вперше застосував метод обліку й картографування окремих ознак ґрунтів, що дозволило створювати більш повні й точні ґрунтові карти.

О. Г. Набоких належить надзвичайно цікава розробка вчення про типи водних режимів і їхню роль у формуванні ґрунтів і ландшафтно-географічних зон. Оцінюючи роль окремих ґрунтоутворювачів, він уперше звернув увагу вчених на вплив водних режимів як домінуючого фактору ґрунтоутворення. За його твердженням, процеси, що ведуть до створення ґрунтових типів, визначаються насамперед балансом і циркуляцією вологи в поверхневих горизонтах вивітрювання. Учений виділяє шість самостійних первинних типів зволоження й сім типів водних режимів, які асоціюються з типовими ґрунтами головних рослинних формацій. Він доходить висновку, що кожному типу водного режиму відповідають строго певні рослинні співтовариства й що рослинність є чинником, що безупинно регулює прихід і витрату вологи в товщі ґрунту.

Слід зазначити, що творча спадщина О. Г. Набоких не обмежується виконаними дослідженнями й ідеями тільки в галузі ґрунтознавства. Наявність

відібраних на початку XX століття монолітів, а також збережені близько 40 робочих карт, дозволяють у наш час порівнювати ґрунти й мають значну цінність для моніторингу агроекологічного стану ґрунтів України.

23-25 березня 1914 року в м. Харкові відбулася нарада з обговорення результатів дослідження ґрунтів губернії, на якій були присутні: професор О. Г. Набоких (керівник ґрунтових досліджень Харківської губернії), професор В. В. Курилов (Варшавський Імператорський університет), приват-доцент В. І. Талієв (керівник ботанічних досліджень Харківської губернії), керівники – фахівці Харківського й Київського земства. Заслухавши доповідь проф. Олександра Гнатовича Набоких „Про значення вивчення ґрунтів” і розглянувши питання про широке детальне вивчення ґрунтів у розумінні глибоких ґрунтових досліджень, нарада ухвалила: «Здійснюючи звичайні для земської практики завдання природничо-історичного дослідження ґрунту, ґрунтова експедиція Харківського губернського земства паралельно із цим у широкому масштабі ставить на чергу питання детального вивчення ґрунтів і, користуючись науково зібраним при цьому матеріалом, іде по шляху широких у цьому напрямку узагальнень, надаючи, таким чином роботам не тільки практичний, але й широкий науково-теоретичний інтерес» [9, с. 42].

Нарадою схвалена проведена проф. О. Г. Набоких трикратна система обстеження для установа типів ґрунтових утворень і їх географічного поширення:

- а) перша орієнтовна поїздка;
- в) друга поїздка з метою нанесення ґрунтових класів на ґрунтову карту;
- с) третя поїздка для точного встановлення границь залягання ґрунтів.

При цьому нарада висловила побажання, щоб були взяті проби на перехідних місцях, щоб аналізи таких зразків могли служити для встановлення границь зміни ґрунтів [9, с. 14].

Проф. О. Г. Набоких висловився проти непродуманого використання неперевіраних нових методів: «Щодо програми дослідів я скажу тільки одне: подалі від сучасних нових і тонких відкриттів і в області хімії й фізико-хімії. Я

не говорю, що вони погані, але ми ще занадто погано знаємо ґрунт; спочатку приведіть у відповідність знання про елементарний склад ґрунту, з'ясуйте характер ґрунту кожної ділянки, обстежте зразки, зробіть малюнок розрізу й тільки тоді прислухайтеся до голосу хіміків» [9, с. 18].

Цікаву думку висловив проф. О. Г. Набоких про ґрунтовий музей: «Коли я вносив питання про земський музей у порядок денний наради, то мав на увазі те міркування, що шкода викидати дорогі колекції, ретельно зібрані й добре збережені, колекції, які земству буде важко зібрати іншим разом.

Роблячи дослідження ґрунту Харківської губ., я зовсім не мав наміри збирати колекції для музею, це вийшло зовсім випадково, але справа в тому, що із цими матеріалами зв'язаний цілий ряд питань не тільки практичної важливості, але й чисто теоретичних. Справа в тому, що ми, люди науки, особливо в останні 5 років дружно у всіх кінцях Росії накиннулися на вивчення післятретинних відкладень.

Ми хочемо реставрувати історію країни за останні десятки тисяч років, створити хронологію країни, що важливо не тільки для розуміння минулого, але дає вказівки й на майбутнє.

Усе, що ми зібрали, може бути нами прочитане невірною, можуть бути зроблені помилки, але коли-небудь вони будуть усе такі прочитані. Тепер вищезгадані питання цікавлять багатьох геологів. Зберігайте ж ці колекції вони знадобляться. З іншого боку, при всякому помилковому дослідженні може бути зроблений коректив, коли тільки в наявності зразки, а ми робимо дослідження протягом декількох років, чому й потрібно збереження зразків; накінець ці зразки можуть знадобитися й іншим.

Крім цього я скажу ще наступне: можна всяко робити роботу. Але як би добре й детально ця робота не була виконана, усе такі матеріалу опублікувати не можна, публікується тільки головне. Навіщо ж інше викидати, як непотрібне; воно також повинне бути збережене; а от таким сховищем і з'явиться музей» [9, с. 22-23].

Фраза, висловлена проф. О. Г. Набоких: «Я маю зобов'язання перед управою зберігати зразки для майбутнього музею; тому я їх бережу, як зіницю ока». І далі «Дайте мені кімнату, хоча б на обласній дослідній станції і я всі зразки доставлю туди. Але я хочу, щоб із ними зверталися дбайливо» [9, с. 32].

В. І. Талієв, приват-доцент Харківського університету, керівник ботанічних досліджень Харківської губернії: «Я думаю, що нам треба мати ґрунтові виїмки тепер для орієнтування при ботанічних дослідженнях» [1, с. 32].

І. К. Фрейберг, ґрунтознавець, завідувач Орловського дослідного поля: «Отут було висловлено також бажання дослідників, щоб і вони могли познайомитися із ґрунтовими типами; я думаю, що це також важливо й для статистиків. Раз у проф. О. Г. Набоких робота так організована, що всі зразки вже й оброблені в Одесі й вони йому не потрібні, то я думаю, що їх треба передати сюди, із забезпеченням, звичайно, управою їхньої схоронності з погляду наукової. Може, губернський агрономічний відділ візьме на себе зберігання цих зразків» [9, с. 32].

На завершення приведу основні дати життя життя й діяльності О. Г. Набоких (в основному по [1, 4]).

Видатний учений-ґрунтознавець, агроном, ботанік і організатор науки – Олександр Гнатович Набоких народився 22 листопада (4 грудня) 1874 р. у м. Сарапуле В'ятської губернії.

В 1892 р. він закінчив Сарапульське реальне училище. Поступив у Новоолександрійський інститут сільського господарства й лісівництва (Ново-Олександрія Люблінської губернії; нині м. Пулави на території Польщі).

1893 р. За рукописну роботу «Фіто-фенологічні спостереження» рішенням Ради інституту був удостоєний золотої медалі.

1896 р. Закінчив інститут зі званням агронома першого розряду.

1897 р. Відряджений міністерством державних маєтностей на два роки в Німеччину для занять з декоративного квітництва (училище садівництва в Потсдамі, садівниче господарство в Берліні), Зі своєї ініціативи вивчає

фізіологію водного живлення ецифітних рослин у професора Леопольда Кні в Берліні.

1898 р. Повернувся в Петербург. Призначений в Уманське училище садівництва й землеробства. Перериває роботу в Умані й переїжджає в Петербург. Читає лекції на курсах, організованих В. В. Докучаєвим у Солянному містечку.

1899-1900 рр. Працює лаборантом в області фізіології рослин у професора Д. И. Іванівського при ботанічному кабінеті С-Петербурзького технологічного інституту і в області ґрунтознавства під керівництвом професора В. В. Докучаєва. Бере участь у поїздках В. В. Докучаєва по Закавказзю.

1901 р. З 31 січня обіймає посаду асистента на кафедрі загального землеробства Новоолександрійського інституту.

1902 р. У віці 28 років опублікував книгу «Класифікаційна проблема в ґрунтознавстві» (Спб., 322 с.), яка і в наш час є одним із документів історії ґрунтознавства і розвитку думки про ґрунти.

1903 р. Відряджений у Німеччину (Берлін) до професора фізіології рослин Л. Кні (вивчав анаеробне дихання рослин).

1905 р. 13 травня захистив магістерську дисертацію на тему «Тимчасовий анаеробіоз вищих рослин». У цьому ж році восени бив призначений виконуючим обов'язки екстраординарного професора Новоросійського (Одеського) університету по кафедрі агрономії.

1905-1908 рр. Керує створенням і роботою комплексної (сучасної для того часу) агрономічної лабораторії університету, пристосованої для дослідницької роботи в області фізіології рослин і ґрунтознавства.

1906 р. В експедиційних умовах вивчав ґрунти й сільське господарство Південної Росії.

1906-1909 рр. Читав курси лекцій із сільського господарства й мікробіології на Вищих жіночих курсах в Одесі.

1907 р. Фізико-математичним факультетом університету вибраний членом комітету по Одеському дослідному полю, брав участь у засіданнях комітету з вироблення нової програми дослідів. Організував невеликі орієнтовні експедиції для ґрунтових обстежень Херсонської й Таврійської губерній і Кубанської області.

1907–1908 рр. Разом із групою агрогеологів Росії, Угорщини й Румунії брав участь у ґрунтових екскурсіях по південних районах Європейської Росії, а також по Угорщині й Румунії. Був одним з ініціаторів скликання міжнародної наради ґрунтознавців у місті Будапешті. За запрошенням директора народних училищ Кубанської області для вчителів народних шкіл читав курси лекцій із ґрунтознавства й рослинництва.

1908-1909 рр. Продовжив і завершив рекогносцирувальне обстеження ґрунтів Херсонської, Подільської, Київської й Бессарабської губерній.

1909-1912 рр. Завершив рекогносцирувальні обстеження широкого масштабу й на основі зібраних зразків керував створенням Обласного ґрунтового музею (при Новоросійському університеті).

1910 р. При Київському університеті успішно захистив дисертацію на тему «До питання про подразники росту» і був затверджений у науковому ступені доктора агрономії.

1912 р. 7 січня був призначений ординарним професором Новоросійського (Одеського) університету. За запрошенням Харківського губернського земства приступив до організацій і виконання планомірних ґрунтових досліджень і картографування Харківської губернії.

1912-1915 рр. Очолював і безпосередньо здійснював обстеження ґрунтів Харківської губернії (крім Старобільського повіту); склав 10-верстну ґрунтову карту губернії.

1914-1916 рр. Очолював і безпосередньо здійснював планомірне дослідження ґрунтів Херсонської й Подільської губерній; склав 10-верстну ґрунтову карту цих губерній.

1916-1918 рр. Брав активну участь в організації й підготовці відкриття Одеського сільськогосподарського інституту.

1919 р. Передав секції ґрунтознавства Наркомзему України власноручно складену 15-верстну ґрунтову карту Херсонської губернії для використання її при складанні 25-верстної ґрунтової карти України.

1920 р. 25 березня після тривалої важкої хвороби Олександр Гнатович Набоких у віці 45 років помер у м. Одеса.

Висновки. Професор О. Г. Набоких зробив неоціненний внесок у розвиток ґрунтознавства в Україні:

- ним запропонована трикратна система обстеження для установаження типів ґрунтових утворень і їх географічного поширення;
- він уперше звернув увагу вчених на вплив водних режимів як домінуючого фактору ґрунтоутворення;
- застосовуючи метод глибоких виїмок монолітних зразків, він детально вивчав поховані ґрунти; розробляв учення про леси, уперше класифікував різні типи лесу України;
- ним уперше створена класифікація чорноземів України, що враховує водний режим і динаміку карбонатів;
- він уперше досліджував слабопідзолисті ґрунти Правобережної України й розробив класифікацію опідзолених ґрунтів лісостепу;
- уперше детально вивчив опідзолені, реградовані й деградовані (що еволюціонували в сірі лісові) чорноземи й розробив їхню класифікацію;
- за замовленням губернських земств були проведені детальні ґрунтові дослідження й картографування ґрунтів територій колишньої Харківської, Подільської й Херсонської губерній.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямі є історичний аналітико-психологічний аналіз формування й розвитку наукової думки вченого.

Список використаної літератури

1. *Александр* Игнатъевич Набоких. 1874–1920 : биобиблиогр. указатель / [сост. и авт. вступ. ст. А. Л. Драголи] ; М-во культуры УССР, Одесская гос. науч. б-ка им. А. М. Горького. – Одесса : ОГНБ, 1977. – 37 с. – (Ученые Одессы, вып. 6).
2. *Михайлюк В. И.* А. И. Набоких – теоретик и организатор почвоведения в Украине / В. И. Михайлюк // Грунтознавство. – 2003. – Т. 4, № 1–2. – С. 95–101.
3. *Иванов И. В.* История отечественного почвоведения : развитие идей, дифференциация, институционализация / И. В. Иванов ; Ин-т физико-химических и биологических проблем почвоведения, Докучаевское о-во почвоведов. – М. : Наука, 2003. – Кн. 1 : 1870-1947 гг. – 397 с.
4. *Браунер А. А.* Александр Игнатъевич Набоких / А. А. Браунер // Вісті Одеського СГІ. – 1925-1926. – Вип. 1. – С. 223–225.
5. *Неуструев С. С.* Почвоведение в СССР за 10 лет / С. С. Неуструев // Бюллетени почвоведа. – 1928. – № 3-7. – С. 3–38.
6. *Махов Г.* Территориальные исследования почвенного покрова на Украине за период 1887-1927 годов и их ближайшие перспективы / Г. Махов // Почвоведение. – 1928. – № 3-4. – С. 248–273.
7. *Крупеников И. А.* История почвоведения / И. А. Крупеников. – М. : Наука, 1981. – 327 с.
8. *Вернадский В. И.* Страница из истории почвоведения (Памяти В. В. Докучаева). 1904 / В. И. Вернадский // Труды по истории науки в России. – М. : Наука, 1988. – С. 268–288.
9. *Труды* Совещания по обсуждению результатов почвенного исследования Харьковской губернии 23–25 марта 1914 года / Харьковская Губернская Земская Управа. Экономический отдел. – Х. : Печатня С. И. Яковлева, 1914. – 44 с.